

Gîndirea socială și recuperarea postmodernă a ideologiei

DANIEL ȘANDRU

Argument

Conceptul de ideologie este legat, în chip indisolubil, de modernitate. Mai exact, de gîndirea care a făcut posibilă modernitatea. Istoria sa intelectuală e parte integrantă a istoriei modernității, iar această imagine este vizibilă dincolo de încărcătura semantică pe care termenul de ideologie o poartă cu sine. La modul originar, gîndirea modernă investeste conceptul cu statutul nobil de a fi o „știință a ideilor“. Un statut care nu rezistă însă unui spațiu cultural și unui tip de gîndire care trebuia să facă față crizelor sociale și politice specifice vremii. La mai puțin de două sute de ani de la inventarea sa, conceptul de ideologie se află, din nou, în fața unei provocări. Dacă, pînă în cea de a doua parte a secolului al XX-lea, ideologia a fost asociată, succesiv, unor proiecții deformate asupra realității sau unora care servesc diverselor modalități de cunoaștere a acesteia, dacă a fost apoi identificată cu diverse forme de manifestare reprobabile din punct de vedere moral-politic, pentru ca ulterior să i se ofere inclusiv posibilitatea de a aspira la o semnificație pozitivă, finalul secolului trecut pare să îi așeze în față un zid de netrecut. Semnele apariției acestei bariere survin încă din anii '50, cînd, mai întîi interogativ, se pune problema „sfîrșitului epocii ideologice“, pentru ca, la doar cîțiva ani diferență, să se anunte clar „sfîrșitul ideologiei“ ca atare. Gîndirea filosofică și socială intră, de altfel, într-o veritabilă „eră a sfîrșiturilor“, care, în literatura de limbă engleză, este numită „endism“. Se vorbește nu doar de „sfîrșitul ideologiei“, ci și de „sfîrșitul socialului“, de „sfîrșitul istoriei“ sau chiar de „sfîrșitul cunoașterii“. Ideologia nu este, așadar, singură, în fața acestei avalanșe de „sfîrșituri“ integrate, mai cu seamă în anii '70 și '80, în ceea ce se numește *gîndirea postmodernă*. Dimpotrivă, este însoțită de alte concepte proprii modernității filosofice și sociale, precum cele de „rațiune“, „realitate“, „istorie“, „putere“, „revoluție“ sau „societate“. Și totuși, chiar surprinsă de apariția publică a acestor „anunțuri finale“ teoretice (specifice unei gîndiri „dezrădăcinate“ sau care ambicionează să-și găsească un alt „sol“ pentru „înfigerea rădăcinilor“) ideologia continuă să-și afirme prezența. Iar cea mai pertinentă dovadă în acest sens este aceea dată de recuperarea conceptului de către gîndirea postmodernă însăși. În acest sens, chiar discutarea „sfîrșitului ideologiei“ poate reprezenta un indiciu al recuperării termenului ca instrument în explicarea și înțelegerea socialului, cîtă vreme asupra unor astfel de teze s-au adus, odată cu evoluția proprie contemporaneității, lămuriri suplimentare (așa cum s-a întîmplat, de altfel, și în cazul tezei „sfîrșitului istoriei“). Însă răspunsul afirmat de ideologie prin însăși prezența sa în societatea contemporană nu anulează, desigur, efectul provocării care i-a apărut în față. După cum nu elimină nici problemele de reconfigurare pe care această provocare le implică. Pe parcursul acestui eseu, sînt interesat să urmăresc modul în care gîndirea postmodernă a constituit o provocare la adresa conceptului de ideologie – dar și la adresa celorlalte concepte ale gîndirii moderne, cu care acesta a fost pus în relație – și să evidențiez măsura în care ideologia reușește să răspundă acestei provocări.

Ideologia în „era sfîrșiturilor“

Pentru a contura cadrele unei astfel de discuții, e necesar să detectez principalele coordonate ale postmodernității. La nivelul unor clarificări terminologice, trebuie specificată diferența dintre *postmodernism* și *postmodernitate*: dacă primul termen desemnează un curent cu orientare preponderent culturală, ce se manifestă în arte, literatură, arhitectură sau filosofie, cel de-al doilea indică spațiul socio-istoric care face posibil acest tip de manifestare. Cu alte cuvinte, în sens foarte larg, dacă postmodernismul se referă la o *mișcare*, postmodernitatea semnifică o *situație*¹. Mai riguros, cred că postmodernismului îi poate fi asociat statutul de mișcare a ideilor în plan socio-cultural, iar postmodernității acela de situație socio-istorică proprie lumii contemporane. Și aceasta întrucît condiția omului contemporan nu este una care să poată fi judecată, în mod exclusivist, în termeni culturali – așa cum, de altfel, nu a putut fi vreodată. Dimpotrivă, în măsura în care acceptăm că realitatea este construită social, această condiție – chiar și postmodernă – apare ca fiind una aflată în strînsă corelație cu elemente care aparțin și politicului sau economicului, în aceeași măsură în care aparțin și culturalului. În orice caz, postmodernitatea implică o punere sub semnul întrebării a certitudinilor față de care modernitatea părea că ne făcuse „prizonieri“. „Reevaluarea“ postmodernă a modernității își anunță astfel prezența în lumea contemporană, în calitate de provocare pentru tot ceea ce gîndirea modernității ne-a lăsat moștenire. Cea mai expusă idee în contextul acestei reevaluări este aceea a progresului umanității. Ambiția modernității a fost cea de a proiecta evoluția societății sub forma unui progres al raționalității și, din acest punct de vedere, chiar ideologia, în sensul său originar, urma să se ralieze acestui efort. Un asemenea scop, asumat ca o certitudine, a fost pus sub semnul întrebării încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd un gînditor precum Friedrich Nietzsche a remarcat necesitatea depășirii modernității. Pe aceeași linie a continuat, apoi, în prima parte a secolului al XX-lea, Martin Heidegger, care a constatat „uitarea Ființei“ în discursul filosofic specific modernității și a propus, ca atare, depășirea metafizicii gîndite în categoriile acesteia. Semnele postmodernității au survenit și în epistemologie, în cadrul căreia, punînd sub lupă asumpțiile potrivit cărora cunoașterea științifică este cea care urmărește

metodologia riguroasă a științelor naturii, raportîndu-se în permanență la criteriul fundamental al obiectivității, dat de adevăr în sensul de corespondență cu realitatea (și a cărei aplicare poate fi atinsă exclusiv prin testare și măsurare), filosofi ai științei precum Kuhn sau Feyerabend au restrîns considerabil pretențiile de universalitate specifice acestora. Nu mai puțin, gînditori contemporani, precum Richard Rorty, propun renunțarea la ideea unei obiectivități universale și înlocuirea acesteia cu o „solidaritate“ pragmatică a cărei circumscriere se realizează în funcție de anumite contexte socio-istorice. Și în cadrul teoriei sociale, teze precum cele ale lui Baudrillard (referitoare la finalitatea socialului, așa cum a fost acesta conceput de modernitate), ale lui Lyotard (cu privire la disoluția „metanarațiunilor“ legitimizează ale modernității) ori ale lui Jameson (care au în atenție faza postmodernă a capitalismului) au venit să „zdruncine“ eșafodajul care părea să confere soliditate edificiului gîndirii moderne. Cu toate acestea, am fi în eroare – din punctul meu de vedere – dacă am concepe discursul propriu postmodernității ca pe unul perfect integrat și, mai mult, consider că ne-am afla în situația de a defini acest discurs prin apel la ideea unei totalități unitare pe care postmodernii o atribuie, delimitîndu-se critic, tocmai modernității. Diferențele de nuanță dintre perspectivele oferite de diverși autori cu privire la postmodernitate sînt importante în aceeași măsură în care înțelegem că diversitatea viziunilor este constitutivă acestui tip de gîndire. Dacă, spre exemplu, ca teoretician al cunoașterii, Lyotard nu ezită să proclame intrarea umanității – cu toate „anexele“ pe care aceasta le deține – într-o epocă în care trebuie să-și asume „condiția postmodernă“², un teoretician al socialului precum Anthony Giddens consideră că este mai indicat să ne raportăm la lumea contemporană ca la una a „modernității radicalizate“³, accentuînd în același timp asupra prefigurării la orizont a societății postmoderne. De altfel, atît filosofia, cît și teoria socială înseși par să fie puse în fața unei provocări – ca și celelalte sfere ale cunoașterii umane – din moment ce o serie de gînditori sînt preocupați de modul în care pot oferi răspunsuri în raport cu avansul acestui nou tip de societate. Problema principală este aceea că astfel de răspunsuri nu mai pot fi date prin utilizarea categoriilor specifice postmodernității și, prin urmare, atît filosofia, cît și teoria socială, trebuie să fie „reinventate“. În acest

sens, Zygmunt Bauman este serios interesat – în consonanță cu aspectele invocate la nivelul ultimelor două decade ale secolului trecut – de modul în care poate fi dezvoltată o „sociologie a postmodernității“: „Construirea unui nou model al societății contemporane, solicitat de schimbările profunde survenite în organizarea și funcționarea acesteia, este o sarcină cu care sociologia s-a confruntat odată cu avansul postmodernității. O altă sarcină, nu mai puțin complexă, este aceea de a regîndi categoriile sociologice majore formate în condiții care acum se îndreaptă cu repeziciune spre ceea ce reprezintă trecutul“⁴. Dintr-un alt unghi, chiar și atunci cînd resping ideea potrivit căreia postmodernitatea ar necesita o „ruptură“ de categoriile și instituțiile modernității, anumiți teoreticieni sociali atrag atenția că aplicarea vechilor modele ale teoriei la noile condiții sociale trebuie făcută cu grijă. Preferînd să vorbească mai curînd despre o „societate în tranziție“ decît despre o transformare radicală a socialului sub forma postmodernității, gînditorii înscrși în această categorie acceptă totuși că o eventuală teorie socială proprie epocii noastre este utilă în măsura în care analizează schimbările survenite în contemporaneitate⁵. Mai aproape de noi, există și teoreticieni sociali care constată nu doar dispariția postmodernismului – pe care-l califică drept un „termen de conveniență“ folosit de critici pentru a da coerență unui proiect intelectual susținut de autori altfel dispați⁶ – ci chiar inexistența distincției modernitate-postmodernitate⁷ sau care consideră că postmodernitatea reprezintă doar un moment al evoluției intelectuale specifice secolului al XX-lea și începutului noului mileniu⁸.

Desigur, astfel de considerații nu pot anula impactul pe care filosofia sau teoria socială interesate de „deconstrucție“ critică a modernității le-au avut în planul gîndirii recente. Ce mă interesează este ca, plasînd problema ideologiei în acest context „fluid“, să încerc o reflectare, la nivel de analiză, a manierei în care conceptul a fost recuperat în postmodernitate, în pofida dorinței anumitor gînditori de a demonstra „sfîrșitul“ său. Rejecțînd statutul „totalizator“ al categoriilor aparținînd gîndirii moderne, filosofia și teoria socială postmodernă au readus practic în discuție problema cunoașterii, de care chestiunea ideologiei însăși este profund legată.

Regîndirea cunoașterii în condițiile postmodernității

Apariția unor noi forme ale experienței și subiectivității, ce modifică substanțial, la rîndul lor, cultura și societatea (Baudrillard), renunțarea la metanarațiunile care constituiau „marile speranțe“ ale modernității (Lyotard) sau „acapararea“ societății contemporane de către logica culturală a capitalismului tîrziu (Jameson), sînt tot atîtea feluri de a spune că postmodernitatea revendică o nouă manieră de cunoaștere, inclusiv cu privire la social. Dacă, în perioada modernă, cunoașterea era legitimată de raționalitate – ceea ce permitea diferențierea între formele „științifice“ și, respectiv, „narative“ ale acesteia – postmodernitatea implică apariția unei noi epistemologii, în care legitimarea cunoașterii survine ca urmare a performanțelor sale de natură tehnologică. Despărțirea de modernitate, pe care o asumă

condiția postmodernă, înseamnă, deloc întâmplător, și abandonarea formei de cunoaștere proprie acesteia, care este înlocuită cu una în care „cunoașterea științifică este supusă [...] unui joc de limbaj care nu îi mai este propriu: miza sa nu mai este adevărul, ci performativitatea în sensul celui mai bun raport *input/output* (între investiție și plusvaloare) –, a cărei ultimă țintă nu este sporirea cunoașterii (de care metapovestirile moderne legau și emanciparea) ci sporirea puterii⁹. Prin procesul de „computerizare a societății“, tehnologia și cunoașterea devin, în mod implicit, principii ale organizării sociale, una în care diversitatea culturală se constituie în normă regulatorie. Prin urmare, așa cum susține Lyotard, cunoașterea însăși nu mai poate emite pretenții universale, din moment ce există o incompatibilitate absolută între limbajele culturale diferite¹⁰. Ceea ce regăsim, în acest context, este, după cum subliniază anumiți comentatori, o respingere a fundamentului specific epistemologiei moderne¹¹, o renunțare la instanțele fondatoare, configurate de gândirea modernă într-o modalitate „totalizantă“. Pe de altă parte, tocmai această abordare este ținta unor critici la adresa unei asemenea viziuni postmoderne, considerându-se că ea însăși este totalizantă, atâta vreme cât, într-un sens, prezintă necesitatea unei totale renunțări la metanarațiuni și, într-un alt sens, se fundamentează pe convingerea că această necesitate a dominat gândirea modernității¹². În mod evident, o astfel de critică nu anulează existența unor modificări substanțiale la nivelul structurii sociale, care atrag, la rândul lor, modificări ale înseși condițiilor cunoașterii. Despre aceste modificări vorbește Baudrillard, care arată că, „în vreme ce modernitatea a fost caracterizată de explozia bunurilor, a mecanizării, a tehnologiei, a schimbului și a pietei, societatea postmodernă este locul unei *implozii* a tuturor granițelor, regiunilor și distincțiilor dintre cultura înaltă și subculturală, dintre aparentă și realitate și dintre toate opozițiile binare instituite de filosofia și teoria socială tradiționale. Pentru Baudrillard, aceasta înseamnă sfârșitul tuturor pozitivismelor, al marilor referințe și finalități ale teoriei sociale precedente: Realul, Înțelesul, Istoria, Puterea, Revoluția și chiar Socialul însuși¹³. Ca atare, înțelegerea modernă a societății nu mai poate subzista în fața „avalanșei“ postmoderne, care pare să „spulbere“, odată cu ideea de fundamentare rațională a cunoașterii, întreaga stabilitate care

consacrare, înaintea sa, explicarea fenomenelor și a relațiilor sociale. Socialul este, în lumea postmodernă, doar „simulat“, iluzia existenței sale fiind întreținută cu ajutorul teoriilor care pretind să-l înțeleagă¹⁴. În acest fel, ceea ce predomină în societatea postmodernă sînt doar reprezentări sau copii ale obiectelor, relațiilor și evenimentelor, care se instituie în forma realității. Societatea este astfel constituită ca o hiper-realitate, în condițiile în care simulacrele ajung să preceadă ceea ce este real. De aici, concluzia teoreticianului francez este radicală: nemaivînd alt obiect de studiu, în fapt, decît aceste simulacre (socialul fiind deja dispărut), teoria socială – și cunoașterea pe care aceasta o incumbă – nu poate face altceva decît să asiste la propria sa „moarte“. O asemenea perspectivă, care face referire la dispariția funcțiilor *reale* ale socialului – dar de pe poziția acestora, prezervîndu-le astfel în chiar conținutul său – nu poate evita cerințele principiului necontradicției¹⁵. Dar tocmai acest caracter contradictoriu pare să fie „fundamentul“ postmodernității, ceea ce face ca procesul cunoașterii să se desfășoare într-o manieră „fragmentată“, într-un cadru în care abundă punctele de vedere diferite și în care tehnica „bricolajului“ este preferată unei incursiuni euristice etapizate și progresive. În aceste condiții, „sfîrșitul cunoașterii“ predicat în teoriile contemporane, pandant al perspectivelor referitoare la „sfîrșitul ideologiei“ sau „sfîrșitul istoriei“ nu se dovedește a fi altceva decît un nou tip de abordare a problemei cunoașterii, ceea ce presupune și redimensionarea domeniului care, tradițional, se ocupa de aceasta. În această ultimă direcție nu avem de-a face, după cum se poate observa, cu o încercare aflată la prima înfățișare, din moment ce renunțarea la epistemologie, ca fiind depășită de transformările socio-istorice, o putem regăsi – de pe alte poziții decît cele proprii postmodernității – încă din scrierile lui Karl Mannheim. La rândul lor, autorii postmoderni au sugerat sfârșitul acesteia, dar, ca și atunci cînd a fost cazul istoriei sau ideologiei, s-au referit mai ales la semnificația pe care modernitatea o acorda acestor termeni. Rezultă, așadar, că, după cum „sfîrșitul cunoașterii“ nu înseamnă nimic mai mult decît o regîndire a cunoașterii, finalitatea epistemologiei însăși nu poate fi altceva decît o reasezare a acesteia în raport cu pretențiile condiției postmoderne. După cum arată anumiți comentatori, „[...] epistemologia nu a «murit», ci doar s-a transformat, o imagine

determinată asupra științei putîndu-se constitui și în absența acelor concepte generale, totalizante, specifice modernității, în absența unor criterii și norme universale, pe baza descrierii comportării cognitive a oamenilor de știință în situații particulare, determinate¹⁶. Cu alte cuvinte, particularizarea cunoașterii, în încercarea sa de a răspunde la problemele concrete pe care le implică transformările sociale survenite în perioada postmodernă, presupune și o particularizare a orientării epistemologice, aceasta din urmă vizînd, în principal, eficiența cunoașterii în plan socio-istoric. Tocmai de aceea, teoria socială însăși este nevoită să-și reconsidere poziția, alături de alte domenii ale cunoașterii, astfel încît să poată furniza ceea ce Frederic Jameson numește „hărți cognitive“¹⁷. Fiind dependente de context, aceste „hărți“ reprezintă, în cele din urmă, o expresie a diseminării unei cunoașteri considerate a fi, pînă aici, una universală, și care este provocată acum să se adapteze unei logici ce pare a privilegia particularul sub aspect social și istoric.

(continuare în numărul viitor)

¹ Anumiți comentatori subliniază sensul pronunțat *cultural* al termenilor de *postmodernism* și *postmodernitate*: „Termenii care se vehiculează în dezbateră postmodernă – «postmodernitate», «postmodern» și «postmodernism» – au toți doar o semnificație culturală: «postmodernitatea» semnificînd *situația culturală* în care se presupune că ne găsim azi, odată cu conștientizarea limitelor modernului, iar «postmodernul» și «postmodernismul» semnificînd, indistinct, *mîșcarea culturală* (precum și ipostazele, rezultatele și actorii ei) de mare amplitudine, care adoptă o atitudine critică și sceptică față de principiile și asumțiile ce au ghidat gîndirea și viața socială din Occident în ultimele trei secole“ (cf. Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 16). Paradoxal, deși e vorba de o semnificație culturală în sens larg, o astfel de abordare este, din punctul meu de vedere, restrictivă, din moment ce teoreticienii „clasici“ precum Jean Baudrillard, Jean-François Lyotard și Frederic Jameson se referă în mod explicit la probleme care vizează aspectele pe care postmodernitatea le implică în cîmpul cunoașterii, al relațiilor sociale, economice ori politice.

² Jean-François Lyotard, *Condiția postmodernă. Raport asupra cunoașterii*, Editura Babel, București, 1993.

³ În *Consecințele modernității* Giddens arată că „[...] nu am trecut dincolo de modernitate, ci trăim o fază a radicalizării ei“ și că „încă nu trăim într-un univers social post-modern, dar putem vedea mai mult decît niște licăriri ale unor moduri de viață și forme ale organizării sociale care se îndepărtează de cele promovate de instituțiile moderne“ (Editura Univers, București, 2000, pp. 52, resp. 53).

⁴ Zygmunt Bauman, „Sociological responses to postmodernity“, în „Thesis Eleven“, No. 23, 1989, p. 50.

⁵ Spre exemplu, Douglas Kellner precizează că, „adoptînd un termen al lui Max Horkheimer, prefer să vorbesc despre o «societate în tranziție» decît despre o

noună și completă formare socială postmodernă. Pe de altă parte, teoria socială postmodernă analizează cîteva dintre tendințele și posibilitățile viitoare ale erei noastre și se confruntă cu probleme care solicită cel puțin o revizuire dramatică și o completare a teoriilor sociale precedente (fie acestea marxiste, weberiene, structuro-funcționaliste sau neo-conservatoare). Deși nu cred că ar trebui să excludem toate marile teorii ale trecutului, în mod cert trebuie să fim atenți în aplicarea paradigmatelor precedente la noile condiții“ (Douglas Kellner, „Postmodernism as social theory: some challenges and problems“, în *Theory, Culture & Society*, Vol. 5, 1988, p. 267).

⁶ Steve Matthewman, Douglas Hoey, „What happened to postmodernism?“, în *Sociology*, Vol. 40 (3), 2006, p. 529, unde autorii specifică faptul că „anumite lucruri nu au mai ajuns în secolul al XXI-lea. Teoria socială postmodernă pare a fi unul dintre ele“.

⁷ Thomas Osborne, spre exemplu, susține că „modernitatea și postmodernitatea sînt în mod esențial concepte idealiste care nu sînt lucrative la nivelul societății. A avea o perspectivă sociologică realistă asupra modernității și postmodernității înseamnă a argumenta și evidenția realizarea faptului că niciuna dintre acestea nu a existat“ (Thomas Osborne, *Aspects of Enlightenment: Social Theory and the Ethics of Truth*, London: UCL Press, 1998, p. 7).

⁸ Steve Matthewman și Douglas Hoey sînt condescendenți în această privință, atunci cînd spun: „Credem totuși că se poate vorbi despre un moment postmodern, care înseamnă o fază a comprehensiunii noastre culturale mai curînd decît condiția ultimă a acesteia [...]“ (în *Op. cit.*, p. 541).

⁹ Gabriel Troc, *Op. cit.*, p. 162.

¹⁰ Steven Connor, *Cultura postmodernă. O introducere în teoriile contemporane*, Editura Meridiane, București, 1999, p. 48.

¹¹ Se arată, astfel, că „acesta este, în primul rînd, «socul» sau «provocarea postmodernă» din filosofia științei: ideea că paradigma fundametalistă a raționalității științei și a modului de a face epistemologie în general sînt iluzorii și trebuie abandonate. Ea a fost rodul unei viziuni de tip metafizic, definitiv compromisă astăzi“ (Eugen Huzum, „«Provocarea postmodernă» în epistemologie: o nouă paradigmă asupra raționalității științei“, în „Symposion“, revistă de științe socio-umane editată de Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane“ al Academiei Române, tomul 1, nr. 1, 2003, p. 93).

¹² Steven Connor, *Op. cit.*, p. 47. În plus, așa cum arată Mihaela Constantinescu, „[...] nu este lipsit de ironie faptul că, în ciuda războiului împotriva totalității dus de Lyotard și alții, teoreticienii postmoderni produc teorii totalizatoare, simplificînd excesiv unele situații istorice complexe“ (în *Op. cit.*, p. 58).

¹³ Douglass Kellner, *Op. cit.*, p. 142.

¹⁴ Steven Connor, *Op. cit.*, p. 82.

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ Marius Popescu, „Postmodernitatea și epistemologia“, în „Symposion“, revistă de științe socio-umane editată de Institutul de Cercetări Economice și Sociale „Gh. Zane“ al Academiei Române, tomul 1, nr. 1, 2003, p. 74.

¹⁷ Cu privire la această problemă, teoreticianul sugerează că „dezalienarea în orașul tradițional implică recucirerea practică a unui sens al spațiului, ca și construcția sau reconstrucția unui ansamblu articulat care poate fi reținut în memorie și pe care subiectul individual îl poate macheta și remacheta de-a lungul unor traiectorii mobile și alternative“ (Fredric Jameson, „Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism“, în „New Left Review“, No. 146, 1984, p. 89).